

Globalització, mercats de treball i la transformació dels rols de les dones¹

Lourdes Benería
Cornell University, EUA

Resum

Atès que el tema globalització és tan ampli, aquest article se centra sobre qüestions del treball de les dones en relació als processos de producció global. La primera part representa una ullada històrica a com, a partir dels anys 1970, la globalització de la producció ha anat afectant al treball femení. La segona part de l'article discuteix com podem analitzar aquestes transformacions que són multidimensionals i de cap manera uniformes, però amb algunes característiques comunes que ens ajuden a entendre molts dels canvis que hem anat observant. Aquest article suggereix que no es pot generalitzar: la resposta a la globalització ja que en molts casos és ambigua i pot ser fins i tot contradictòria depenent de les circumstàncies concretes de cada cas.

Paraules clau: globalització, mercat de treball, treball femení, feminisme,

¹ Conferència inaugural del seminari internacional *Geografia i gènere al món: qüestionant l'hegemonia anglo-americana*, UAB-SCG, 22-25 de febrer de 2006.

Globalización, mercado de trabajo y transformación del rol de las mujeres

Resumen

Teniendo en cuenta la amplitud del tema de la globalización, este artículo se centra sobre algunas cuestiones del trabajo femenino en relación a los procesos de producción global. La primera parte hace un repaso histórico de cómo a partir de los años 1970, la globalización de la producción ha ido afectando al trabajo femenino. En la segunda parte el artículo discute diferentes formas de análisis de estas transformaciones multidimensionales y de ninguna manera uniformes, pero sin embargo, tienen algunas características comunes que nos ayudan a entender muchos de los cambios que hemos observado. Este artículo sugiere finalmente que no se puede generalizar la respuesta a la globalización debido a que en muchos casos es ambigua, o incluso contradictoria dependiendo de las circunstancias concretas de cada caso.

Palabras clave: globalización, mercado de trabajo, trabajo femenino, y feminismo

Globalization, labor markets, and the transformation of women's roles

Abstract

Taking into account the complexity of the topic globalization, this paper focuses on some of the issues around women's work in relation to the global processes of production. In the first part, the author presents a historical review, starting in the 1970s, on the changes created by the globalization of production on women's work. In the second half, different kinds of analysis are discussed of these multidimensional transformations. Although none of these changes are uniform, they also present certain common characteristics that help us to better understand some of the observed changes. This article concludes by saying that it is not possible to generalize the response to globalization since in many cases presents certain ambiguity and some contradictions depending on circumstances of each particular case.

Keywords: globalization, labor markets, women's labor, feminism

1. Introducció

Atès que el tema globalització és tan ampli, aquest article se centra sobre qüestions del treball de les dones en relació als processos de producció global. La primera part representa una ullada històrica a com, a partir dels anys 1970, la globalització de la producció ha anat afectant aquest treball. És ben conegut que la intensificació de la internacionalització de la producció durant aquesta dècada va generar una “preferència” per l’ocupació femenina, cosa que representà un canvi històric en la industrialització de molts països en desenvolupament. L’evolució dels mercats de treball cap a la recerca de la producció més competitiva pels mercats mundials ha dut a la seva precarització o “informalització”, sobretot als països en desenvolupament, però també als més rics. Aquestes tendències han contribuït a la feminització de la força laboral arreu del món durant les tres últimes dècades. A partir dels anys 1990, també hem observat la globalització de la reproducció a causa de l’anomenada crisi de la cura (la cura o l’atenció de persones depenents?) en els països del Nord: la feminització de l’emigració internacional ha fet possible que aquesta crisi es resolgui, almenys parcialment, amb l’ocupació de dones provinents del Sud. En realitat les conseqüències d’aquests processos encara no les coneixem prou bé, però és clar que es tracta d’un fenomen sense precedents que afecta tant els països d’emigrants com els receptors.

Aquests processos, juntament amb els creats per la globalització cultural, han transformat moltes de les normes socials i culturals que històricament “regien” els rols de gènere en diferents societats. La segona part de l’article discuteix com podem analitzar aquestes transformacions que són multidimensionals i de cap manera uniformes, però amb algunes característiques comunes que ens ajuden a entendre molts dels canvis que hem anat observant. Els estudis empírics sobre qüestions de gènere que s’han realitzat durant els darrers trenta anys ens han ajudat a entendre aquesta realitat canviant, així com a conceptualitzar-la i teoritzar-la. Realment el moviment feminista internacional, amb tota la seva diversitat entre països i cultures, ha representat un dels canvis socials més importants del segle xx: ha contribuït a la democratització de molts processos socials i polítics i ha canviat les coordenades a través de les quals observem el món que ens rodeja. Des de la política fins a l’acadèmia, la família i tota mena d’institucions, hem observat com la lluita de les dones i la perspectiva de gènere han transformat la realitat i, com a conseqüència, les polítiques i accions que ens ajuden a transformar-la. Han estat canvis profunds a tots nivells, des de l’àmbit individual i familiar al de les nostres comunitats i institucions, des dels pressupostos nacionals fins a la comptabilització del treball de les dones i l’anomenada “transversalització” de la política econòmica, cultural i social. Però queden molts interrogants, dubtes i molta feina per fer. Podem dir, per exemple, que realment les desigualtats de gènere han desaparegut o estan desapareixent?

Fins a quin punt les transformacions del rol de les dones arriben als nivells més profunds de la nostra identitat o és un fenomen superficial? Són preguntes difícils que de moment sols podem abordar parcialment. Aquest és l'objectiu d'aquest treball.

Abans de continuar voldria fer un comentari sobre el tema de la conferència i, més concretament, sobre l'hegemonia americana dins de la geografia de gènere. No és que conegui suficientment el camp de la geografia, però he observat aquest problema des d'altres angles i disciplines. Crec que l'hegemonia és deguda a dos factors que tenen a veure amb la producció i amb la seva distribució. Per una banda, és resultat de la importància que es dona a les universitats americanes a la producció intel·lectual publicada. L'expressió "*publish or perish*" és ben coneguda a causa que és molt difícil obtenir promocions professionals sense un mínim de treball publicat en revistes considerades respectables. L'esforç que això representa caracteritza l'esperit de treball a les universitats, sobretot a les que es dediquen més a la investigació. Malgrat que aquest sistema genera alguns problemes, és evident que estimula molt la productivitat i reflecteix un element molt positiu del sistema americà, que per altre cantó és molt obert al canvi i a la innovació. Per altra banda, els enormes recursos de l'economia americana generen una jerarquia distribucional que va dels EUA cap a fora i menys a l'inrevés. Tal com podem observar amb la distribució de notícies, tendeixen a seguir una trajectòria força unilateral; les agències de notícies i els mitjans de comunicació tendeixen a concentrar-se al Nord i, a més, els mitjans del Nord solament envien periodistes al Sud quan hi ha notícies molt especials com per exemple les eleccions nacionals. El resultat és que l'americà mitjà tendeix a ignorar la resta del món, mentre que altres països coneixen millor el que passa als EUA. D'una manera semblant, la producció acadèmica es distribueix a través de revistes i publicacions, moltes de les quals es concentren als EUA, i l'hegemonia creixent de l'anglès també contribueix a la mateixa distribució unilateral. Bàsicament aquesta jerarquia de distribució reflecteix les diferències de poder econòmic i social en el món actual.

Naturalment que els dos factors tendeixen a influenciar-se mútuament, però crec que el qüestionament que se'n fa aquí és molt important i pot ser un estímul per a equilibrar les diferències internacionals i fer-nos més conscients del problema.

2. Els anys 1970-2000: la globalització de la producció i de la reproducció

Com podríem caracteritzar els grans canvis que hem presenciats a partir dels anys 1970 respecte al treball de les dones? El tema és molt ampli i aquí em limitaré a resumir-ne els fets bàsics, tant des d'un punt de vista empíric com conceptual.

1. Els anys 1970 varen representar un gran salt cap a la globalització de la producció, en la qual les empreses multinacionals varen jugar un paper clau a través de la relocalització de les seves inversions. La competència dels mercats globals va fer que aquesta relocalització anés cap a països amb costos laborals més baixos, sobretot en el cas de les indústries dites de treball intensiu, com la tèxtil i de la confecció, joguets, components electrònics, etc. Les inversions multinacionals als països del sud-est asiàtic varen simbolitzar aquesta etapa inicial que va contribuir substancialment a la seva industrialització. Les dones representaven la força de treball més barata i abundant i la seva ocupació va créixer ràpidament. Aquesta “preferència” nova per la mà d’obra femenina va representar un fort contrast amb l’etapa d’industrialització dels anys 1950 i 1960, lligada a la substitució d’importacions en els països en desenvolupament on, tal com havia remarcat l’economista danesa Ester Boserup (1970), les dones havien quedat marginades del procés de desenvolupament. En aquest sentit els “tigres” asiàtics no eren únics. El creixement de l’ocupació femenina es va observar a llocs ben diferents, com en el cas de la indústria maquiladora de la frontera entre Mèxic i els EUA o entre les empreses multinacionals a Irlanda i a les zones franques i parcs industrials que varen aparèixer arreu del món. Al començament dels anys 1980 per exemple, la proporció de dones a les zones franques de molts països arribava a xifres molt elevades, que sobrepassaven el 70% (vegeu Quadre 1) i fins i tot el 90% en alguns casos.

2. La literatura d’aquest període inicial recalrava les condicions precàries i explotatives de l’ocupació femenina per la producció global: salaris molt baixos, contractes laborals a curt termini i inestables, jerarquies laborals patriarcal i autoritàries, discriminació sexual, etc. També apuntava cap al capital multinacional com a expressió d’un capitalisme imperialista i predador, mentre que a les treballadores se les representava com a víctimes passives (Fuentes i Ehrenreich, 1983; Fernández-Kelly, 1983). Des d’un punt de vista feminista, aquests estudis eren representatius de l’enfocament que subratllava la noció de les dones com a víctimes passives, sense analitzar a fons la complexitat i les diferències de cada situació. Va ser l’economista Linda Lim (1983) qui, parlant del cas del sud-est asiàtic, va argumentar que la producció multinacional per a la exportació beneficiava les dones perquè creava llocs de treball que, a més, eren més ben pagats que els de les empreses locals. Això no negava les condicions laborals precàries, però posava en evidència la necessitat de fer una anàlisi més rigorosa i profunda de cada cas.

A mesura que la presència de les dones als llocs de treball es va anar incrementant, altres estudis també varen fer notar el fet que les dones no eren víctimes passives sinó que eren conscients de la seva situació i gradualment s’havien convertit en una font d’activisme laboral (Ong 1987). Realment els estudis posteriors han analitzat la complexitat del tema i han demostrat els efectes contradictoris de la producció global sobre les dones, tal com veurem més endavant.

3. Durant els anys 1980, el creixement de la producció globalitzada va anar acompanyada de l'adopció de les polítiques neoliberals, tant a països del Nord com del Sud, que varen dur a grans transformacions dels mercats de treball. Als països del Sud, aquestes polítiques varen ser introduïdes amb l'adopció dels programes d'ajust estructural promoguts pel Consens de Washington, que representava les polítiques del Banc Mundial, el FMI i altres actors internacionals, amb uns trets bàsics i estandarditzats: la desregulació dels mercats, tan el financer, el laboral com la liberalització del comerç, l'adopció del model de desenvolupament basat en la promoció de les exportacions i obertura cap a l'exterior, la disminució del paper de l'estat en la economia, les privatitzacions d'empreses estatals i les transformacions corresponents cap a un sistema econòmic basat en el mercat i el pagament del deute extern. És ben sabut que aquestes polítiques, i sobretot la desregularització dels mercats de treball, han dut a la seva precarització o "informalització" tant al Nord com al Sud i a la "maquilaïtzació" d'una part de la producció global. Aquests factors han contribuït a que la globalització fes possible que el capital multinacional, i també el nacional, pugui trobar la força de treball lligada no sols als costos més baixos sinó també als processos més flexibles de producció. El creixement de la informalització ha estat enorme i ha representat un retrocés social per al treball. A Amèrica Llatina, per exemple, la proporció de la població treballadora depenent del que tradicionalment s'ha anomenat "el sector informal" ha arribat a l'entorn del 50-60% com a promig, però en països com Bolívia la xifra corresponent és del 67-68% (Benería 2005b). És per això que parlem de l'"economia informal" i ja no del "sector." La connexió d'aquesta economia amb la globalització pot ser directa o indirecta, però en tot cas juga un paper clau com a reserva de treball molt poc costosa, incloent-hi una proporció alta de mà d'obra femenina. També abarateix el consum i per tant el manteniment de la població, sobretot en els sectors on, com ha dit Pérez-Sáinz (2006) "los pobres producen para los pobres."

4. A mesura que el primer grup de països que havien rebut la inversió multinacional varen créixer i millorar les condicions laborals (sovint acompanyades per un augment de l'activitat sindical), els salaris varen augmentar i la inversió multinacional va començar a transferir-se cap a un segon nivell de països, els anomenats "*second tier countries*" (Amèrica Central i el Carib, Àfrica del Nord, Turquia, Sri Lanka i altres). Com també és ben sabut, sobretot a partir dels anys 1990, l'Índia i la Xina han representat un tercer nivell on s'ha localitzat la darrera manifestació del capitalisme globalitzat, dos països que a més tenen un mercat intern potencialment enorme. La "preferència" per la mà d'obra femenina continua tant als "*call centers*" de l'Índia com a les grans fàbriques i tallers tèxtils, de confecció, de plàstic, de joguets o de tants altres productes manufacturats a la Xina. Quant als sectors afectats, ja a partir dels anys 1980, però sobretot des dels 1990, la globalització també ha inclòs el sector serveis, com en el cas del treball d'oficina i administratiu

transferit a “oficines globals” i utilitzant també mà d’obra femenina (Freeman 2000) o en el cas de la prostitució vinculada a l’emigració internacional (Lim 1998). D’aquesta manera, i facilitat per la revolució tecnològica i de comunicacions, la globalització ens ha dut un sistema molt capaç de produir cada cop més i a preus més baixos a escala mundial, però creant un sistema distribuït que afavoreix el capital i disminueix la posició relativa del treball. Les dones han jugat un paper molt important en aquest sistema; el nou “exèrcit” de mà d’obra femenina ha representat en molts països un canvi radical quant a la presència de les dones als espais públics i llocs de treball.

En molts casos aquests canvis s’han fet molt ràpidament i contrastant amb l’experiència històrica molt més lenta dels països més desenvolupats. Bangladesh per exemple va passar en una dècada d’una societat que veia negativament la participació de les dones en el treball remunerat a la presència d’una força de treball industrial femenina molt considerable, particularment en el sector tèxtil i de la confecció. Evidentment aquesta transformació no es va fer sense tensions. El propi govern va col·laborar amb les empreses inversores quant a l’organització del transport per a les treballadores a fi que es poguessin mantenir “protegides” en els espais públics. D’aquesta manera es fomentava l’acceptació social dels canvis en els rols de les dones. De la mateixa manera, diversos estudis han documentat els problemes que les treballadores han hagut d’afrontar en molts llocs de treball i espais públics, des dels incidents de violència de gènere a la zona maquiladora entre Mèxic i els EUA, als insults de tipus sexual dirigits a les treballadores, tant als llocs de treball com als llocs de residència (Ong, 1987; Salzinger 2003).

5. Com fer una avaluació dels efectes de la globalització sobre el treball de les dones? Per començar hem de dir que és difícil fer generalitzacions, perquè hi ha efectes diversos, complexos i contradictoris:

Els efectes sobre l’ocupació depenen de la localització de la inversió: quan una empresa es relocalitza i crea llocs de treball femeni en un país, també crea atur al país que deixa. Els estudis mostren que la transició a altres ocupacions de part dels treballadors i treballadores que perden la feina és difícil, sovint amb conseqüències negatives, tals com la pèrdua o disminució de l’ingrés, i amb dimensions de gènere (Benería 2005, cap. 4). Al país d’arribada, naturalment la creació d’ocupació és positiva i augmenta l’autonomia financera de les dones, però també pot crear els problemes típics d’exploatació laboral, discriminació, manca de sindicalització o altres més concrets que depenen de la situació laboral del país.

Podem dir que el treball de les dones ha estat molt important pels processos d’industrialització i pel creixement econòmic d’alguns països. Per exemple, un estudi empíric del sud-est asiàtic, fet per l’economista nord-americana Stephanie Seguino (2000), analitza la importància de la mà d’obra femenina per al creixement econòmic de la regió, a causa que va facilitar la producció de les exportacions barates. Utilitzant i comparant dades de cinc països, arriba a la conclusió que les grans diferències salarials entre homes i

dones varen contribuir significativament a aquest creixement i que els països amb les diferències de salaris més àmplies varen créixer més ràpidament.

Per altra banda s'han registrat processos de desfeminització en diverses indústries i llocs de treball. Un exemple és el de la indústria maquiladora de la frontera de Mèxic amb els EUA, on la proporció de dones dins de la mà d'obra, que havia arribat al 65-69% els anys 1970, es va reduir fins just per sobre del 50% els anys 1990, a causa d'una diversitat de factors que també s'han manifestat a altres llocs.² Les maquiladores a Hondures estan seguint una trajectòria semblant (Benería 2005) i la mateixa tendència es pot observar a les zones franques d'arreu del món que, com mostra el Quadre 1 per a un grup de països i per al període 1980 al 2000-03, han registrat una disminució de la proporció de dones empleades. Això no implica necessàriament que el nombre absolut de treballadores hagi disminuït, però sí la seva importància relativa.

Quadre 1. Ocupació a les zones franques, diversos països (2000-03)

país	nombre de zones	ocupació total	% dones	% dones,1980
Kenya	6	27.148	60	n.a.
Maurici	tota l'illa	83.609	56	n.a.
Corea del Sud	2	39.000	70	77
Sri Lanka	16*	111.033	73	88
Malàisia	14*	200.000	54	75
Filipines	34	821.000	74	74
Guatemala	20	69.200	70	n.a.
Nicaragua	1	40.000	90	n.a.

* Inclou parcs industrials

Font: OIT website

d) Una qüestió diferent quant als efectes de la globalització sobre les dones és l'evolució de la seva situació econòmica i aquí tampoc no podem generalitzar, però podem comparar dos casos que exemplifiquen uns resultats diferents. El primer cas està representat pels països del sud-est asiàtic de què ja hem parlat. El seu creixement ràpid i la seva incorporació de mà d'obra femenina representa la proporció més alta de les regions tal com mostra el Quadre 2 per a l'any 2000. A través dels anys aquest creixement va repercutir favorablement sobre el salari femení que ha anat creixent progressivament malgrat que les diferències de salari entre homes i dones s'han mantingut, així com moltes de les pràctiques discriminatòries. El fet que

² Entre aquests factors destaquen la introducció de les noves tecnologies (que per diverses raons tendeixen a ocupar més mà d'obra masculina) i l'existència d'una oferta de treball gairebé il·limitada, a causa de l'atur i de l'emigració procedent del camp i amb homes joves disposats a acceptar els salaris i condicions de treball de les dones.

aquests països hagin gaudit d'un nivell d'ocupació molt alt, sense problemes d'atur (almenys fins la crisi financera del 1997) i amb un increment ràpid de la productivitat, ha estat un element important per a l'augment progressiu dels salaris, incloent-hi els de les dones. Paral·lelament, la sindicalització progressiva, en uns països més que altres, va contribuir a la millora de les condicions laborals, per exemple en el cas de Corea del Sud durant el anys 1980, malgrat que aquesta millora va generar la relocalització de la producció multinacional cap a països del "segon nivell" (com Indonèsia i Bangladesh).

Contrastant amb el cas asiàtic, no es pot dir que la indústria maquiladora mexicana o l'hondurenya hagin produït els mateixos resultats. Fussell (2000) per exemple demostra que els salaris reals i les condicions de vida de les dones de la zona de Tijuana (frontera Mèxic/EUA) no varen augmentar a mesura que l'ocupació ho va fer. I la situació és semblant a altres països d'Amèrica Central (Benería 2005). En aquests casos, el model d'exportació pels mercats globals ha creat llocs de treball femení, però sense millorar

Quadre 2. Participació laboral per gènere i per regions, 2000 (%)

<u>regió</u>	<u>dones</u>	<u>homes</u>
Àfrica Subsahariana	62	85
Amèrica Llatina i Carib	45	80
Àsia de l'Est	73	86
Àsia del Sud	47	85
Europa i Àsia Central	65	79
Països àrabs i Nord d'Àfrica	32	80

Font: Banc Mundial 2004.

substancialment la situació de les dones treballadores. Les diferències amb el cas asiàtic es poden explicar per diversos factors. En primer lloc les economies llatinoamericanes han tingut molts més problemes que les asiàtiques: les crisis financeres i l'atur molt alt han fet que la reserva de treball als països llatins hagi estat gairebé il·limitada, per tant exercint una pressió negativa constant sobre els salaris i la millora de les condicions de vida de les treballadores.³

Resumint, podem dir que, malgrat els molts canvis positius pel que fa a l'augment de la participació laboral de les dones arreu del món i de la disminució de la diferència de salaris femenins i masculins ("*gender wage gap*") en molts països, la discriminació laboral per gènere continua sent un fenomen universal. Tal com mostra el Quadre 3, la relació del salari femení i masculí per a l'any 2000

³ Per a més detalls, vegeu Salzinger 2003; Benería 2005b.

oscil·lava entre la més baixa de 0,54 al Sud d'Àsia fins a la de 0,77 als països industrialitzats. De la mateixa manera, la discriminació mesurada com el percentatge del "wage gap" que no pot explicar-se per característiques productives com el nivell d'educatiu, experiència laboral, etc. oscil·la entre el 63% en el cas de l'Àfrica Subsahariana i el 117% en el cas dels països àrabs.

Naturalment que aquestes mesures de discriminació no capten altres manifestacions dels problemes amb què les dones s'han d'enfrontar en els llocs de treball, com ara els abusos de tipus sexual i el tractament rebut quan comencen a utilitzar els espais que havien estat exclusivament d'homes.

Quadre 3. Salaris i discriminació per regions, 2000

regió	relació entre el salari femení i masculí	% de la diferència salarial no explicativa per característiques productives
Àfrica Subsahariana	0,71	63
Amèrica Llatina i Carib	0,76	78
Àsia de l'Est i Pacífic	0,71	71
Àsia del Sud	0,54	70
Europa i Àsia Central	0,77	103
Països àrabs i Nord d'Àfrica	0,73	117

Font: Banc Mundial 2004.

6. A partir dels anys 1990 hem observat la intensificació d'un altre procés relacionat amb la globalització de la reproducció. L'augment progressiu de l'emigració dels països del Sud als del Nord i particularment la feminització de l'emigració han representat uns canvis profunds en l'organització familiar de les dues regions. Aquests processos no són nous i són relativament coneguts; l'emigració de les dones del camp a la ciutat, i també a nivell internacional, s'havia donat amb anterioritat (Herrera 2004) però, a partir dels anys 1990, el fenomen es fa més evident. Per una banda, l'anomenada crisi de la cura (la cura o l'atenció de persones depenents?) als països més rics és el resultat sobretot de diversos factors demogràfics. Les baixes taxes de natalitat i l'augment de l'esperança de vida han contribuït a l'envelliment de la població, especialment en el cas d'Europa occidental. Per altra banda, l'increment considerable de la participació de les dones al mercat de treball remunerat ha generat una demanda creixent del servei domèstic, incloent la cura d'infants i de gent gran. Aquesta demanda s'ha anat cobrint amb la immigració, sobretot de dones procedents de països del Sud, on les crisis financeres, la persistència de la pobresa i els alts nivells d'atur a molts països han generat una oferta de treball gairebé il·limitada. Les dones sobretot troben llocs de treball amb relativa facilitat en el sector serveis i treball

domèstic. És per això que podem parlar de la globalització de la reproducció. Per altra banda, la feminització de l'emigració ha fet que les dones s'hagin convertit en proveïdores clau per a moltes famílies, enviant remeses o emigrant soles amb l'expectativa que la resta de la família els pugui seguir.

Aquest és el paper que juguen per exemple les dones bolivianes, equatorianes i d'altres països a Espanya, o les mexicanes, les filipines, les centroamericanes i caribenyes als EUA. En el cas de les Filipines, s'ha estimat que dues tercers parts dels emigrants són dones i que les remeses alimenten un volum de la població del 34 al 54% (Salazar Parrenas 2002). A l'Equador, la proporció de dones emigrants ja ha sobrepassat el 50% malgrat que, durant els anys 1980, l'emigració era majoritàriament masculina i dirigida als EUA, mentre que ara es dirigeix a Espanya i a altres països europeus (Herrera 2004). En molts casos són dones mares que sovint emigren deixant els fills amb el pare o altres familiars, sobretot dones.

Aquests processos s'han anat documentant, però tot just comencem a entendre el seu significat i repercussions socials, per exemple en relació a les polítiques públiques tant als països del Nord com del Sud. Les dones casades que emigren soles i deixen els fills sovint han estat acusades d'abandonar les seves famílies i de crear problemes als fills que queden sense el contacte quotidià amb la mare. Sabem que aquestes són decisions difícils, ja individuals o familiars, que no sols tenen a veure amb la supervivència. Gioconda Herrera per exemple explica com algunes dones emigren per deixar relacions abusives, i les formes de violència que hi ha darrera de l'emigració poden ser molt diferents: la violència pot ser econòmica, pot ser política o pot ser social. En tot cas, és força evident que tant la treballadora com els fills i famílies en paguen un cost psicològic. L'estudi de la sociòloga filipina Salazar Parrenas, basat en una enquesta als fills d'una trentena de famílies amb mares emigrants, recalca la complexitat d'analitzar els efectes d'aquesta emigració: les respostes apunten cap a la manca de la mare que senten els fills i al fet que gairebé no la coneixen, però també són conscients que, gràcies a les remeses, han tingut un nivell de vida que altrament no haguessin pogut aconseguir. Els fills també comprenen els esforços de les emigrants per enviar les remeses i ajudar les seves famílies.⁴ En tot cas encara sabem poc sobre els efectes a llarg termini de la formació d'aquestes famílies transnacionals i se'n necessiten més estudis empírics.

En tot cas, és evident que la globalització de la reproducció presenta molts

⁴ Les remeses (del total d'homes i dones) han arribat a nivells molt alts per a alguns països. D'acord amb les estimacions de l'Instituto Elcano (Anuario Elcano, 2004-05), el cas d'Amèrica Llatina i el Carib, l'any 2004-05 varen representar entre el 21,5% del PIB (Haití) i el 4,2 % (Colòmbia). En el cas d'Espanya, els immigrants llatinoamericans varen enviar 1.804 milions d'euros. Una qüestió diferent és què fan amb les remeses les famílies receptores. En el cas de l'Equador, el destí principal va dirigit a les despeses de la llar (el 54,5%) –alimentació i altres necessitats bàsiques– i el segon és l'educació (20,9%). La tercera partida consisteix en el pagament de deutes (10,8%), seguit per la compra d'articles per a la llar (6,8%), la construcció (3%), l'estalvi (1,8%). Malgrat que aquestes xifres es refereixen a totes les remeses, sabem que les dones es preocupen en particular de les despeses dels fills (FLACSO 2003).

reptes, tant als països que perden la força de treball com als que la reben. En primer lloc, té implicacions per a les polítiques públiques, per exemple les de conciliació entre treball remunerat i no remunerat; la transferència dels serveis reproductius del Sud al Nord canvia les coordenades dintre de les quals funcionen les famílies en els dos grups de països. L'emigrant que va a treballar en una llar del Nord deixa les tasques de reproducció dins de la seva pròpia família en mans d'altres persones i no s'enfronta amb les mateixes pressions de temps però sí amb les exigències, normes i condicions legals/il·legals del país d'entrada. És probable que les polítiques de conciliació del país d'entrada no la beneficiïn, perquè estan dissenyades per a les necessitats més típiques de les dones del Nord. Per altra banda, les polítiques al Sud han de tenir en compte el canvi en els subjectes de treball reproductiu i no poden anar dirigides exclusivament a les mares. A més a més hi ha dos aspectes fonamentals que diferencien aquests països dels del Nord: el nivell/extensió de la pobresa i la importància de l'economia informal. Els dos estan relacionats i dificulten el disseny i implementació de polítiques públiques a causa de la manca d'informació i a la exclusió d'una part de la població de l'àmbit d'aquestes polítiques normalment dissenyades per a la població que treballa en activitats més formals. És evident que globalització està connectada, directament o no, tant amb la informalització de l'economia com amb la pobresa i exclusió laboral d'alguns sectors.

3. La transformació dels rols de les dones

Ens hem preguntat fins a quin punt la feminització de la força de treball a nivell global està canviant els rols de les dones. Podem dir que la divisió del treball s'ha anat diferenciant menys quant al gènere a mesura que ha augmentat la participació de les dones en el mercat de treball remunerat arreu del món? Realment s'està aconseguint un grau més elevat d'igualtat no sols en els llocs de treball sinó, més generalment, en les relacions de gènere a tots nivells? Estan canviant les definicions del femení i masculí i de les identitats associades amb les construccions de gènere que atribueixen unes tasques, fins i tot una "cultura", als homes i altres a les dones? Fins a quin punt la globalització ha pogut contribuir al trencament de tradicions patriarcal i normes discriminatòries?

Hem de tenir en compte que el concepte de gènere no implica una definició estàtica del femení i masculí. Molt al contrari, les construccions de gènere són canviant i dinàmiques tal com hem observat a molts nivells durant les últimes dècades. En general podem dir que les transformacions dels rols de les dones en el mercat de treball s'han manifestat arreu del món i han afectat molts aspectes de les seves vides així com de les dels homes, i també institucions com la família i l'estat. Podem dividir aquestes transformacions en dues categories. La primera inclou canvis relativament visibles i medibles estadísticament i que tenen a veure amb la divisió del treball per gènere i el lloc ocupat per dones i homes en el món laboral.

En aquest sentit, les darreres dècades han representat uns canvis enormes pel que fa a la divisió del treball i les relacions de gènere. Hem presenciat l'entrada de les dones en professions i activitats que històricament s'havien considerat masculines, sovint amb exclusivitat absoluta. Un estudi de l'economista Richard Anker (1996) sobre la segregació ocupacional a escala mundial mostra com, en un període d'uns trenta anys, els homes han perdut el seu "domini" del mercat de treball en el sentit que les "seves" ocupacions laborals estaven protegides de la competència femenina. Hi ha encara excepcions, depenent dels sectors econòmics, països i regions, però la tendència s'ha mantingut força general. Per als països de l'OCDE, Anker mostra com l'augment de la participació de les dones al mercat laboral va tenir lloc primer dins de les professions considerades femenines, sobretot durant els anys 1970, però també dins de les professions masculines, sobretot a partir dels anys 1980. En tot cas aquestes tendències s'han observat també en altres països i regions malgrat que les dades poden no haver coincidit amb les dels països de l'OCDE. A Amèrica Llatina per exemple, els anys 1980 i 1990 han representat un gran canvi en els rols de les dones, amb un increment molt considerable de la seva participació laboral remunerada a tots els països (Piras 2004). Per altra banda, malgrat el fet que la gran majoria de dones treballadores es troben en els llocs més baixos dins de les jerarquies laborals, també hem presenciat la seva integració, tot i que no completa, dins de les professions, la qual cosa ha dut a una diferenciació creixent entre elles, és a dir, a un increment de la desigualtat entre les dones.⁵

La segona categoria de transformacions quant als rols de les dones és més difícil d'avaluar perquè es tracta de les construccions de gènere a nivell més profund, de la mateixa identitat d'homes i dones i de factors que les estadístiques difícilment poden captar. És la manera com les persones es veuen a elles mateixes i a les del gènere oposat, i com això es tradueix en conductes específiques, en normes i costums lligats a les diferències de gènere, en responsabilitats assumides, en autoestima i poder de negociació, etc. Però té a veure també amb com les transformacions de gènere augmenten (o no) la capacitat de les dones de ser i de devenir, construint noves normes socials projectades a les institucions i a la societat en general. Amartya Sen va introduir el concepte anomenat "enfocament de les capacitats" per a parlar del desenvolupament humà com un procés que va més enllà de l'econòmic i que va dirigit al creixement de les persones, a l'expansió dels seus horitzons. Aquest concepte ens duu a preguntar-nos si per exemple l'augment de l'autonomia financera de les dones que hem presenciat amb els processos de globalització ha generat una vertadera transformació de les seves capacitats i desenvolupament individual. Els estudis de què disposem sovint indiquen que, a nivell familiar i de la divisió del treball domèstic, els canvis no són

⁵ Tot i que no hi ha suficients estudis sobre aquesta diferenciació, l'evidència de què es disposa apunta clarament cap a aquesta direcció (McCrate 1995; Lavinas 1996)

considerables.⁶ Des d'aquesta perspectiva, els indicadors de desenvolupament humà de què disposem, per exemple l'índex de desenvolupament de gènere introduït pel PNUD, constitueixen una aproximació que ajuda a avaluar els canvis de gènere més visibles però són encara imperfectes i difícilment poden captar les transformacions més profundes. Tal com indica el Quadre 4, la quantificació de l'IDG ens dóna un indicador de les des/igualtats de gènere i ens ajuda a comparar els diferents països, però representa una aproximació encara molt imperfecta, sobretot perquè no inclou variables que són molt importants, com ara la violència de gènere, indicadors de discriminació, etc.

Malgrat el progrés aconseguit, els canvis més profunds són bàsics per arribar a les arrels de la desigualtat de gènere. Diversos estudis han captat molts dels aspectes que posen en evidència com les nostres nocions de "gènere" es van transformant. Per exemple, l'estudi etnogràfic fet a Ciutat de Mèxic per Mathew Guttman (1996) demostra com "la identitat de gènere i els rols d'homes i dones, així com les relacions de gènere, no estan congelats, ni des de la perspectiva de les persones individuals ni des dels grups socials" (p.27). Amb una mirada enfocada sobretot cap als homes, Guttman descriu un barri de classe treballadora del sud del DF i demostra com molts dels estereotips i conductes masculines estan canviant, presentant una visió dinàmica de les construccions de gènere en un lloc concret. La seva anàlisi implica que aquests estereotips s'estan "descongelant" o que hi ha un procés de *degendering* per homes i dones, sovint mostrant aspectes inesperats, com les manifestacions de tendresa dels homes respecte als fills i filles. També apunta cap a la importància que els estudis sobre el gènere incloguin homes a més de dones a fi de tenir una visió més completa d'aquestes transformacions.

Des d'una altra perspectiva i disciplina acadèmica, l'autora Judith Butler (2004) ha escrit sobre la noció de *undoing gender* que ella no acaba de definir d'una manera molt concreta però que s'assembla a la "descongelació" de què parla Guttman. Malgrat que la seva anàlisi és humanística i centrada a l'entorn de la identitat de gènere, de sexe, o el que anomena "gendered life," té implicacions per a les ciències socials i per anàlisi del que hem anomenat les transformacions més profundes dels rols de gènere i de les concepcions normatives que es formen al seu entorn. Butler parla de les diferències de gènere com un "ordre simbòlic" que genera la pregunta: es pot canviar si és simbòlic?

És a dir, aquí surten dues qüestions més teòriques. La primera és sobre què implica exactament la "descongelació" que podem presenciar a tants llocs arreu del món? Què és el que ha de canviar per a construir la igualtat? La segona pregunta té a veure amb els límits d'aquests canvis i ens duu a

⁶ Un exemple el proporciona un estudi de llars urbanes pobres a Bolívia i Equador que demostra la importància de les dones quant a la seva contribució a l'ingrés familiar sobretot amb la seva participació a l'economia informal. Malgrat això, els canvis pel que fa a la divisió del treball i responsabilitats domèstiques per gènere són mínims, probablement indicant que, a nivells més profunds, les relacions de gènere no han canviat tant com assenyalen els canvis més visibles en el mercat de treball (Benería i Floro, 2006).

Quadre 4. L'Índex de Desenvolupament de Gènere (IDG), 2004⁷

país	rànquing	esperança de vida en néixer		rànquing
		dones	homes	IDH-IDG
<u>desenvolupament humà alt:</u>				
Noruega	1	81,8	75,9	0
EUA	8	79,8	74,4	-1
Japó	12	85,0	77,8	-3
Regne Unit	9	80,6	75,6	3
Espanya	20	82,7	75,8	0
Polònia	34	77,9	69,7	1
Argentina	36	77,6	70,5	-3
Kuwait	42	78,9	74,8	-1
Mèxic	50	78,6	74,7	-3
<u>desenvolupament humà mitjà:</u>				
Rússia	49	73,0	60,7	1
Veneçuela	58	76,6	0,8	-2
Romania	56	74,2	67,0	1
Aràbia Saudita	72	73,6	71,0	-9
Xina	71	73,2	68,8	5
Bolívia	92	65,8	61,6	0
<u>desenvolupament humà baix:</u>				
Pakistan	120	60,7	61,0	-6
Uganda	113	46,4	44,9	5
Iemen	126	60,9	58,7	-5
Haití	123	49,9	48,8	2
Malí	144	49,0	47,9	0
Sierra Leone	155	35,6	33,1	0

Font: PNUD, *Informe del Desenvolupament Humà 2004*

⁷ L'IDG està calculat en base a les diferències entre homes i dones quant a l'esperança de vida i nivells d'educació (no inclosos al quadre). El rànquing IDH-IDG mostra el balanç entre l'índex de desenvolupament humà i el de gènere.

l'eterna discussió feminista sobre la diferència i la igualtat: fins a quin punt la igualtat de gènere elimina la diferència? I fins a quin punt és necessari que el que considerem trets d'identitat masculins i femenins convergeixin per aconseguir la igualtat de gènere a nivell social? Tornant al tema de la globalització, podríem dir que la incorporació creixent de les dones al mercat fa que la seva conducta s'acosti més a la de l'*homo economicus* dels models de la teoria econòmica ortodoxa? És possible que la resposta sigui afirmativa, però són preguntes difícils de respondre i no per això hem de deixar de fer-les. El feminisme en general ha generat ambigüitat sobre aquest tema, i els feminismes particulars sovint han aportat respostes contradictòries.

Històricament, les dones i les formes de conducta femenina han estat associades amb l'afectiu i el relacional, la solidaritat i la cooperació que predominen dins de l'economia domèstica, mentre que els homes s'han associat amb el racional, la competència i la conducta econòmicament maximitzant. Fins al punt que considerem els trets femenins positius voldríem mantenir-los però això és més difícil en economies on dominen els dictàmens del mercat basats en la racionalitat econòmica i la competitivitat, tal com és el cas de les economies lligades al model de globalització actual. Podríem dir que hi ha una certa incompatibilitat entre alguns dels trets considerats tradicionalment femenins i la lògica del mercat, de la mateixa manera que les polítiques neoliberals que han dominat el procés de globalització durant gairebé trenta anys han demostrat ser força incompatibles amb molts dels objectius considerats feministes.⁸

Per altra banda, i a nivell global, les transformacions dels rols de les dones estan també afectades pel pes de les diferències culturals, religioses, geogràfiques i històriques. En aquest sentit, és interessant el cas dels països àrabs que, sobretot a partir dels anys 1980, han millorat molt considerablement els indicadors de la situació de les dones, tals com els nivells d'educació, les taxes de fecunditat i l'esperança de vida. En canvi no s'ha registrat una millora comparable quant als seus nivells de participació laboral i política, tal com ha passat a altres regions. Per això s'ha parlat de la "paradoxa de gènere" dels països de l'Orient Mitjà i el Nord d'Àfrica (World Bank 2004). El problema amb aquesta noció de paradoxa és que resulta d'una visió gairebé determinista i funcionalista de les transformacions de gènere, sense tenir en compte els efectes de la cultura i la religió que condicionen per exemple l'impacte dels nivells educatius. Per una banda, aquest condicionament pot intensificar les tensions socials creades entorn als canvis dels rols de gènere en els països de la regió, tant en el cas de canvis més externs -com entorn a la participació laboral femenina, l'ocupació d'espais públics per les dones, la possibilitat de conduir vehicles o les diverses formes de tapar el cos femení- com a nivell de la internalització per part de les dones d'aquestes pràctiques i nor-

⁸ Verónica Montesinos (2001) per exemple ha analitzat com les polítiques neoliberals aplicades a Amèrica Llatina a partir dels anys 1980 han estat negatives per a les dones i per al feminisme de la regió.

mes socials. Per altra banda, les diferències culturals poden dificultar l'entendre com es veuen els canvis dels rols de gènere dins d'una cultura específica: el que pot semblar opressiu o alliberador en algunes cultures pot ser jutjat d'una manera molt diferent per altres.

4. Conclusions

A títol de conclusió, podem tornar a la pregunta sobre si el model de globalització actual ha estat positiu per a les dones. Aquest article suggereix que no es pot generalitzar: la resposta en molts casos es ambigua i pot ser fins i tot contradictòria depenent de les circumstàncies concretes de cada cas. Els estudis empírics de què disposem han posat en evidència resultats positius i negatius que posen de manifest la complexitat d'aquests processos. Una dona treballant a domicili a través d'un sistema de contractació precari pot ser que estigui molt explotada pel subcontractant, vinculat per exemple a una empresa multinacional, però malgrat això pot arribar a la conclusió que prefereix guanyar un mínim que no tenir cap feina pagada. Això naturalment no justifica l'explotació, però fa acceptar-la quan sembla que no hi ha alternatives. En tot cas una generalització que sí es pot fer és que la globalització ha contribuït als canvis enormes experimentats quant als rols de les dones durant les últimes dècades, especialment en el mercat de treball. Els efectes a nivell de canvis profunds que es manifesten a través de les seves capacitats –seguint l'enfocament iniciat per Amartya Sen– són més difícils d'avaluar. Per exemple els estudis han constatat que a nivell familiar les dones continuen sent primordialment responsables de les tasques domèstiques, suggerint que aquests rols i probablement les concepcions individuals del que es considera femení i masculí han canviat menys. He suggerit que això està relacionat amb les dificultats de combinar la “diferència” entre els gèneres amb els objectius de la “igualtat” dintre del sistema econòmic predominant. La primera funciona a nivell de la subjectivitat/identitat, més difícil d'analitzar i avaluar, mentre que molts indicadors ens permeten almenys aproximar-nos a les mesures de des/igualtat.

Voldria recalcar a més dos aspectes que només he tocat tangencialment. El primer té a veure amb les qüestions de distribució en l'economia global neoliberal que ha dut cada cop més a fer que el mercat determini la distribució de l'ingrés i de la riquesa. És ben evident que les desigualtats socials han augmentat durant les darreres dècades, tant dins dels països com entre països, sobretot entre el Nord i el Sud no asiàtic. La globalització, amb l'ajut dels molts canvis tecnològics, ha incrementat enormement la capacitat de producció mundial però també les possibilitats d'acumulació de recursos, tan productius com financers. Això s'ha manifestat institucionalment (el gran poder econòmic de les grans empreses multinacionals) i també individual (simbolitzat per l'aparició dels bilionaris i “superstars” que omplen les crò-

niques dels diaris). La incorporació de les dones dins de l'economia mundial s'ha fet sobretot als nivells més baixos de la gran piràmide distributiva. Aquí hem de mencionar les connexions entre les desigualtats de classe i gènere. Les dones han fet part de la reconstitució de jerarquies socials que ha tingut lloc globalment. La gran flexibilització dels mercats laborals ha contribuït negativament a la disminució de l'ingrés relatiu i la pèrdua de poder de negociació de les classes treballadores menys qualificades, mentre que les més qualificades o les premiades pel mercat com els deportistes i artistes "estrelles", han registrat una millora de la seva posició relativa.

Aquestes tendències són part de l'increment de les desigualtats que hem anat observant. La feminització de la força laboral ha estat paral·lela a aquests processos, i el gènere s'ha utilitzat com a element diferenciador que ha fet baixar els costos de producció pels mercats globals. Per altra banda l'acumulació productiva i financera ha beneficiat enormement la minoria de la població que representa la cúspide de la piràmide de distribució.⁹ Malgrat que els estudis existents coincideixen en les tendències cap a desigualtats creixents i malgrat la preocupació en molts cercles sobre aquest problema, a nivell acadèmic els temes de distribució han disminuït en importància, per exemple en la gran majoria de departaments d'economia. El Keynesianisme, aquell intent de salvar el capitalisme del repte representat pels moviments d'esquerra dels segle xx, ha quedat reduït a una anàlisi d'història econòmica. Amb els canvis del període post-1989, la redistribució ha quedat relegada a un exercici considerat poc rellevant per l' "establishment".

El segon aspecte a recalcar és que el feminisme en general no s'ha ocupat d'aquests temes de distribució i s'ha concentrat més sobre el que s'ha anomenat "la política de la representació." Sobretot a partir dels anys 1980, s'ha concentrat sobre les qüestions posmodernes d'identitat, subjectivitat, sexualitat i altres temes que han estat importants quant a la representació individual i de grups socials així com a la democratització de les institucions i processos polítics. En canvi la tasca d'analitzar les connexions entre les desigualtats socials i les de gènere ha quedat endarrerida, gairebé oblidada. D'aquesta manera el feminisme liberal s'ha imposat sobre altres feminismes més d'esquerra que s'havien fet sentir els anys 1960 i 1970. En certa manera això ha estat una conseqüència de la imposició del model neoliberal arreu del món i que la igualtat de gènere no es tan amenaçant com la de classes. El feminisme liberal ha guanyat moltes batalles respecte a la promoció de la igualtat de gènere però no qüestiona la distribució relacionada amb les jerarquies de classe. Podem dir que el feminisme predominant no està aportant una crítica al model econòmic hegemònic i no ha contribuït suficientment a la construcció d'una alternativa. Això explica que hagi pogut "adaptar," i fins a cert punt "adoptar," moltes de

⁹ Per a il·lustrar amb el cas dels EUA, un estudi recent ha estimat que l'1% més ric de la societat americana rep el 15% de tot l'ingrés, la qual cosa representa un increment del 8% respecte als anys 1960 i 1970, un retrocés a la proporció existent fa un segle (Sáez i Piketty, 2005). Seria interessant analitzar les dimensions de gènere d'aquestes xifres.

les polítiques aplicades per governs, organitzacions internacionals i altres institucions on les dones han entrat sovint per primera vegada.

Un exemple molt simbòlic a nivell global ve donat per les polítiques de “transversalització” del gènere promogudes pels governs dels països més pobres com a resposta a l’ajuda econòmica rebuda de països donants i de les organitzacions internacionals. Tal és el cas del programa de les Nacions Unides sobre els “objectius del mil·lenni,” el gènere es considera com un dels factors bàsics a tenir en compte per a lluitar contra la pobresa, però els plans d’implementació a nivell nacional no inclouen res sobre la distribució de l’ingrés i de la riquesa.¹⁰ Ni tan sols tenen en compte la importància de la creació de llocs de treball com una manera de tractar el problema de l’atur en molts països i per tant de beneficiar molts dels grups més pobres. Tanmateix les qüestions de distribució van més lluny i requereixen el questionament sobre els factors que influencien les fonts de l’ingrés, incloent-hi els nivells individuals d’educació, l’accés a la propietat, la distribució del PIB entre capital i treball, discriminació per gènere i per altres formes de diferenciació laboral, organitzacions sindicals, financeres, etc. En cada cas, aquests factors tenen dimensions que connecten les desigualtats de gènere amb altres desigualtats socials, i són aquestes connexions que el femisme no està tractant suficientment. En tot cas, no vull acabar amb una nota negativa sobre el feminisme donat que ha aconseguit guanyar moltes batalles importants, però sí vull fer constar que té un gran repte pel que fa a les qüestions que d’una manera molt integral connecten les desigualtats de gènere amb les socials.

5. Bibliografia

- ANKER, R., 1998: *Gender and Jobs: Sex Segregation of Occupations in the World*, Ginebra: Organització Internacional del Treball.
- Bank Mundial, 2004: *Gender and Development in the Middle East and North Àfrica*, MENA Development Report, Washington, DC.
- BENERÍA, L., 2005a: “Diagnóstico de Género en Honduras: Aspectos Económicos,” informe para el INAM (Instituto Nacional de la Mujer), Tegucigalpa.
- BENERÍA, L., 2005b: *Género, Desarrollo y Globalización*, Barcelona: Editorial Hacer.
- BENERÍA, L. i M. FLORO, 2006: “Labor Market Informalization, Gender and Social Protection: Reflections on Poor Urban Households in Bolívia and Ecuador,” in S. Razavi and S. Hassim, comps., *Gender and Social Policy in a Global Context: Uncovering the Gendered Structure of ‘te social’*, Basinstoke: Palgrave.

¹⁰ Per l’examen d’un cas concret, veure l’informe sobre Honduras (Benería 2005a).

- BUTLER, J., 2004: *Undoing Gender*, New York & London: Routledge.
- FREEMAN, C., 2000: *High Tech and High Heels in the Global Economy: Women, Work and Pink-Collar Identities*, Durham & London: Duke University Press.
- FUSSELL, M. E., 2000: 'Making labor flexible: the recomposition of Tijuana's maquiladora female labor force,' *Feminist Economics* 6(3), November.
- GUTTMAN, M., 1996: *The Meaning of Macho: Being a Man in Mexico City*, Berkeley/Los Angeles/London: The University of California Press.
- HERRERA, G., 2004: "Mujeres Migrantes, Trabajo y Remesas," ponencia presentada en la conferencia de Género, Trabajo y Pobreza en América Llatina, FLACSO, Quito, 5-6 de marzo.
- INSTITUTO ELCANO, 2005: *Anuario Estadístico América Llatina, 2004-05*, Madrid.
- LAVINAS, L., 1996: "As mulheres no universo da pobreza: o caso Brasileiro," *Estudos Feministas* 4(2): 464-79.
- LIM, Lin, 1998: *The Sex Sector. The Economic and Social Basis of Prostitution in South East Asia*, Ginebra: OIT.
- LIM, Linda. , 1983: "Capitalism, imperialism and patriarchy: the dilemmas of third world women workers in multinational factories," a J.Nash & M. Fernández-Kelly, comps., *Women, Men and the International Division of Labor*, Albany, NY: State University Press.
- MCCRATE, E. 1995: "The growing divide among American women," Universidad de Vermont, Departamento de Economía.
- MONTESINOS, V., 2001: "Feminists and technocrats in the democratization of Latin América: a prolegomenon," *International Journal of Politics, Culture and Society* 15(1), Tardor: 175-99.
- ONG. A., 1987: *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Women Factory Workers in Malàisia*, Albany, NY: SUNY Press.
- PÉREZ-SÁINZ, J.O., 2006: "Las nuevas tendencias de exclusión laboral en América Latina," en L. Benería y N. Kudva, comps., *Rethinking Informalization: Poverty, Precarious Jobs and Social Protection*, Ithaca: Internet First University Press, Cornell University.
- SAEZ, E. o; T. PIKETTY, 2005: "The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective, NBER Working Paper No. 11955, Desembre.
- SALZINGER, L., 2003: *Genders in Production: Making Workers in Mexico's Global Factories*, Berkeley: University of California Press.